

УДК 94(477)821.161.209

<https://doi.org/10.33402/zuz.2021-17-102-118>

Вікторія ВОЛОШЕНКО

кандидат історичних наук

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Національного транспортного університету

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

e-mail: antgrej@gmail.com

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ У КОМУНІКАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ДІЯЧІВ «СПРАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОПУЛЯРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

На основі аналізу епістолярної і літературної спадщини Агатангела Кримського окреслено інтелектуальні контакти вченого у сфері створення, поширення та рецепції українських популярних видань. Доведено, що його персональний досвід комунікацій у «справі української популярної літератури» був спертий на модифіковані просвітницькі практики українських інтелектуалів Наддніпрянщини і Галичини попереднього періоду. У дослідженні вказано шляхи потрапляння А. Кримського до української інтелектуальної спільноти. Схарактеризовано невдалу спробу наслідування народницьких практик «ходінь в народ». Відзначено, що форми інтелектуальних контактів із галицькими діячами (обмін рукописами і друкованими виданнями, співпраця у видавничих питаннях, матеріальна підтримка просвітницьких інституцій тощо) залишались актуальними для оточення А. Кримського на початку ХХ ст. Наголошено, що опубліковані в «Зорі» його статті про популярні видання з вербальними і візуальними символами, придатними для націєтворення, вкладались в інтелектуальну традицію рецепції просвітницьких книжок. Водночас А. Кримський першим виніс на суспільний розгляд проблему української комерційної друкованої продукції, проблематизував поняття «популярна література». Констатовано, що в листовних, публіцистичних і особистих комунікаціях формувалося експертне середовище з обговорення мови, змісту та художнього оформлення рукописів і вже виданих книжок.

Виявлено, що, обертаючись у громадських колах, науковець володів інформацією про цензурні ухвали та перебування українських рукописів. У традиціях громадівців поєднував мовознавчі пошуки з просвітницькою діяльністю. Піклуючись про мовну стандартизацію, підготував посібник з української граматики. За матеріалами епістолярію, серед українських інтелектуалів Наддніпрянщини, з якими науковець комунікував у «справі популярної літератури», переважали діячі, пов'язані з громадськими колами Києва, Харкова, Москви, Петербурга, Одеси. Водночас частина цих просвітників була активістами українського політичного руху початку ХХ ст.

Ключові слова: інтелектуальні комунікації, Агатангел Кримський, Наддніпрянська Україна, Галичина, українські інтелектуали, українська популярна література, ідентичність.

На зламі XIX–XX ст. однією з ознак належності до комунікаційного середовища українських діячів, заангажованих у конструювання національної ідентичності, була просвітницька діяльність. Активність зі створення, поширення та обговорення українських популярних книжок мала виразне суспільне забарвлення, надто в Наддніпрянській Україні, де, за відсутності рідномовної освіти, читання залишалось головним засобом націєтворення. Форми громадської взаємодії були закладені інтелектуалами Наддніпрянщини і Галичини у 1840–1880-х роках, утім, наскільки актуальними вони були для нового покоління українських просвітників? Серед джерел, що оприявнюють мікроісторичний зріз персонального досвіду потрапляння до комунікаційного простору української спільноти та реалізації просвітницьких амбіцій, особне місце належить епістолярній і літературній спадщині знаного сходознавця, мовознавця, письменника Агатангела Кримського¹.

Просвітницька діяльність вченого не залишалась непоміченою за його життя². Надалі відомості про неї не були актуалізовані аж до 1990-х років, коли літературознавиця Соломія Павличко, характеризуючи модель націоналізму науковця, привернула увагу до його прагнень популяризувати українську літературу, відзначивши взаємодію з Борисом Грінченком, редактором львівської «Зорі» Володимиром Левицьким (Василем Лукичем), редактором російського «Этнографического Обозрения», українським етнографом Миколою Янчуком та московським лубочним видавцем Євгенієм Губановим³. У 2010-х роках авторки студій українського комерційного книговидання побіжно згадували про А. Кримського як аналітика лубочних видань⁴. У фокусі уваги цієї розвідки – виявлення в епістолярному і літературному доробку А. Кримського

¹ Джерельну базу статті сформували: опубліковане листування А. Кримського (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / відп. ред. О. Д. Василюк; гол. ред. Л. В. Матвеева. Київ, 2005. Т. 1. (1890–1917). 499 с. (Серія «Наукова спадщина сходознавців»); Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. / ред. кол.: І. К. Білодід, О. І. Ганусець, О. І. Дей, М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 5. Кн. 1: Листи (1890–1917). 547 с.); його публіцистичні виступи з тематики української популярної літератури (Хванько Кримський [Кримський А.]. Українсько-руські видання московських лубочників. *Зоря*. 1890. Ч. 21. С. 335; Кримський А. Про лубочну українську літературу. *Зоря*. 1893. Ч. 17. С. 340–341; Ч. 18. С. 361–362.) та літературні твори, героями яких були новоявлені українофіли-просвітники (Кримський А. В народ! (Побрехенька без тенденції). У Львові: З друкарні Товариства імени Шевченка, 1892. 46 с.; Кримський А. Повістки і ескізи з українського життя. Коломия; Львів: Друк. М. Білоуса і В. Манецкого, 1895. 4, ІУ, 332, 2 с.; Кримський А. Михайло Комар. *Закоханій в українське слово: до 170-річчя від дня народження Михайла Комарова*: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян, ред. І. С. Шелестович. Одеса, 2016. С. 5–19. (Серія «Одеса в іменах і документах»)).

² Грінченко Б. А. Е. Крымский, как украинский писатель. *Киевская старина*. 1903. № 1. С. 115–134.

³ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ: Основи, 2016. С. 263, 291–292.

⁴ Кароєва (Соломонова) Т. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд. *Вісник книжкової палати*. 2014. № 2. С. 30–34; Voloshenko V. Cheap Print for the Ukrainian People: Lubok Books, «Little Russian Literature», and «Literature for the People». *Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective* / ed.: D. Atkinson, S. Roud. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2019. P. 223–251.

відомостей про інтелектуальні комунікації вченого у «справі популярної літератури»⁵ (сфері створення, поширення та рецепції українських популярних видань).

У листах до Олександра Огоновського та Бориса Грінченка Агатангел Кримський пояснював, що його спонукало до «служіння народу». Демократичні погляди у нього сформувались під час навчання в Колегії Галагана, де відчув «різність соціальних становищ та класів» і почав розмірковувати про соціальну нерівність, захопився народницькими ідеями Дмитрія Писарева (Дмитрия Писарева)⁶.

Тоді ж А. Кримський остаточно визначився з національним самоототожненням. Комунікаційними містками до «українства» стали закоханість у мову та читання.

Майбутній вчений усвідомлював роль виховання в родині, де батько був «загальнорусом за пересвідченням»⁷. Денаціоналізації, на його думку, мала сприяти й освіта: «Адже ж уся система виховання, освіти, тягне до того, що українець мусить загубити українську душу. Він рідко-порідко нашукає такого інтелігентного українця, який думав би не на російській, а на українській мові, а коли так, то виходить, що він *de facto* є росіянин, дарма що в жилах його плине українська кров»⁸. За визнанням А. Кримського, виховання «не встигло» зробити з нього росіянина, бо «українство вросло в мене органічно, без мого відома»⁹. Хоч і «кровинки української» не мав, але від матері – «української польки (дуже простої жінки)» – змалку чув українську мову¹⁰. Пізніше наголошував на визначальній ролі мови у формуванні національної самосвідомості цілого покоління українців. 31 грудня 1903 р. у листі до російського етнографа Всеволода Міллера (Всеволода Миллера) вчений описав враження від знайомства з поеткою Христею Алчевською. Дивлячись на її розкішне вбрання, «витончено ніжні ручки і риси обличчя, які засвідчували повне відчуження від демосу», а також на присутніх на зібранні київського літературно-артистичного клубу вчених, бюрократів, фінансистів, поміщиків тощо, думав про силу «національного духу», який захоплює «людей, зовсім далеких від простого народу», які мали б обрусіти, але «вернулись» до народу «хоча б за мовою». Цю «блискучу красуню» назвав «однією з самих активних патріоток», яка повернула до українства свою мати – відому просвітницю, редакторку «Что читать народу», «дуже погану малороску»¹¹.

Перебуваючи в Колегії Галагана («закритій школі, трохи з українським духом»¹²) під впливом свого вчителя словесності, громадівця Павла Житецького, майбутній вчений зацікавився україністикою¹³. У колі нових знайомих вчився орієнтуватись у просторі українських видань, формував уявлення про способи інтелектуальних контактів в українському світі. Від студентів-українофілів довідався «про Галичину», читав багато українських книжок, але поки «не з ідеї, а через те, що цікавився змістом».

⁵ Кримський А. Михайло Комар. С. 5–19.

⁶ Епістолярна спадщина... С. 76–85.

⁷ Там само. С. 77.

⁸ Там само. С. 126.

⁹ Там само. С. 160–167.

¹⁰ Там само. С. 76–85.

¹¹ Хоменко Володимир. Агатангел Кримський, якого знаємо. Київ: АртЕкономі, 2019. С. 10.

¹² Епістолярна спадщина... С. 76–85.

¹³ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... С. 18.

Усвідомлено ідентифікував себе як українця після читання праць Михайла Драгоманова. Тоді «забув колишні переконання і засвоював все, що читав *«по-українськи!* [тут і далі авторський курсив, – В. В.] Байдуже зміст! Аби по-українськи!». За його згадками, прочитане мало «святість догмата»¹⁴. У листовній сповіді Б. Грінченку А. Кримський пояснював засвоєні з літератури складові цього «догмату», які намагався втілити в життя після переїзду для подальшого навчання до Москви 1889 р. «Патріот до фанатизму», він вважав, що весь час мав присвячувати «Україні» – тобто мові («першій ознаці національності»). Він читав етнографічні й філологічні праці, цікавився «нашою літературою», почав листування з галицькими інтелектуалами¹⁵.

У березні 1890 р. у листі до Івана Франка Агатангел Кримський засвідчував значення галицьких часописів як комунікаційного осередку для згуртування наддніпрянців, які усвідомлювали себе українофілами. До редакційних колегій львівських видань звертались «майже усі знайомі» з Колегії Галагана, але відповіді від редакторів отримували рідко. Студент А. Кримський «звик», що для налагодження зворотного зв'язку треба було писати мінімум тричі, і дякував редактору «Народу» за відповідь («першу виїмку» з «правила»)¹⁶. За спостереженням Омеляна Прицака, рідна сім'я була для А. Кримського чужою, тому він «створив свою названу сім'ю, головне листовно»: П. Житецький «заступав йому батька», а письменники Б. Грінченко й І. Франко «стали його братами-сповідниками»¹⁷. Заочне знайомство з Б. Грінченком відбулося 1891 р. у ході мовознавчих дискусій, які розгорнулися на шпальтах «Зорі» і «Правди»*. Зав'язалося вагоме для А. Кримського писемне спілкування, про що він повідомляв О. Огоновському: «Я не знаю, що я робив би, якби не листи дорогого Василя Чайченка, котрий відносився до мене наче брат рідний»¹⁸.

Агатангел Кримський надзвичайно цінував листовне спілкування із засновником «Діла» Дем'яном Гладилевичем, який заохочував його розвивати літературний талент. Отримавши в подарунок річник «Зеркала» за 1889 р., вподобав часопис і почав надсилати туди свої переклади. Інтелектуальні комунікації через обмін часописами і книжками були поширеним явищем. Так, у 1890 р. Агатангел Кримський дякував Володимирові Левицькому за надіслану частину календаря «Зеркало», у липні 1893 р. – Михайлу Павлику, який дістав потрібні йому числа «Народа» та «Хлібороба»¹⁹.

Не відразу склалася взаємодія А. Кримського з редакторами «Зорі», які не взяли до друку його першу «довжезну» повість «На чужім ґрунті», лише згодом погодились оприлюднити один із перекладів²⁰. Активно співпрацювати з «Зорею» почав після того, як редакцію очолив В. Левицький. У різні часи також дописував до «Правди», «Життя і Слова», «Буковини», «Дзвінка» й «Літературно-наукового вістника». Визнавав, що,

¹⁴ Епістолярна спадщина... С. 76–85.

¹⁵ Там само. С. 85–106.

¹⁶ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 7–8.

¹⁷ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... С. 8.

* 1891 р. у відповідь на статтю Б. Грінченка «Галицькі вірші», вміщену у «Правді», надрукував у «Зорі» свою першу мовознавчу розвідку «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові».

¹⁸ Епістолярна спадщина... С. 160–167.

¹⁹ Там само. С. 34, 160.

²⁰ Там само. С. 160–167.

надсилаючи «овочі нестиглої музи» до галицьких часописів, увішов до «русько-українського літературного товариства»²¹. За сприяння галицьких інтелектуалів видавав свої праці. Зокрема, «Повістки і ескізи» допоміг надрукувати М. Павлик, оповідання «В народ!» побачило світ завдяки співпраці з Товариством імені Шевченка. У 1899 р. отримав від Володимира Гнатюка книжки, видані заснованою 1898 р. у Львові Українсько-руською видавничою спілкою, і вже у червні 1900 р. повідомляв йому про бажання скористатися з друкарських можливостей Спілки для видання збірки «Пальмове гілля»²². Зі свого боку А. Кримський намагався матеріально підтримати українські культурні інституції у Львові. Щемне відчуття залишають описи збирання «копійок» за здачу обережно розрізаних штемпельних конвертів. Накопичивши «якийсь карбованець», надсилав до Галичини «на яке-небудь добре діло», купував книжки для бібліотек «Просвіти» та Товариства ім. Шевченка. Книгозбірні «Просвіти» дарував власні друковані твори, допомагав пересилати книжки Б. Грінченка. Із заснуванням київської «Просвіти» планував передати «чимало книжок із своєї бібліотеки» до її бібліотечного фонду²³.

У 1889 р. молодий українолюб, окрім літературних занять, шукав практичної діяльності, повсякчас запитував себе: «Чи ж є яка користь мужикам з твого патріотизму?». На його погляд, справжній патріот мав приносити «безпосередню користь Україні», працюючи для українського «простого народу». А. Кримський спробував копіювати просвітницькі практики народників – на вакаціях «пішов в народ» читати українські твори селянам і міщанам. Невдовзі з болем згадував, що, не розуміючи селянських потреб і не вміючи «витолкувати селянам їх права», намагався «будити в народі національну самосвідомість та вчити моралі», «заводив патріотичні, ентузіастичні розмови». Дійшов висновку, що така праця потребувала тривалої підготовки. Назвав «ненормальністю» просвітянські претензії неука, який засвоїв зміст кількох книжок, але не мав власних пересвідчень²⁴.

Спостереження щодо універсальності моделі потрапляння до українського комунікаційного середовища і реалізації себе неофітами А. Кримський виніс у суспільний дискурс. У серії оповідань («В народ!», «Перші дебюти одного радикала», «Сирота Захарко» та «Історія однієї подорожі»²⁵), надрукованих 1892–1895 рр. на Галичині, зобразив тип свіжоспечених просвітників, які заповзято намагалися довести своє українолюбство. За десять років Б. Грінченко, рецензуючи ці оповідання, підтверджував висновок товариша, що такі діячі ідею служіння Україні сприймали як релігійно забарвлений «символ віри», який треба було «проповідувати»²⁶.

Для головного героя оповідання «В народ!», «панича» Павла Котовича, комунікаційними каналами до української спільноти стало прослуховування українських пісень в обробці Миколи Лисенка; усне спілкування з кількома українофілами, від яких «нахапався систематичніших думок про національність»; приписи «галицького

²¹ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 75.

²² Епістолярна спадщина... С. 286–287, 304–305.

²³ Там само. С. 85, 121, 333–334, 386–387, 419–422.

²⁴ Там само. С. 85–106.

²⁵ Крымский А. В народ!.. 46 с.; Кримський А. Повістки і ескізи...

²⁶ Гринченко Б. А. Е. Крымский, как украинский писатель. С. 125.

часопису» про «народну величність»; оповіді «української часописі» про побутування в народі переказів про «батька Тараса». Взірцем «об'єднання з народом» став Радюк – герой «Хмар» Івана Нечуя-Левицького: Котович цитував його промови і мавпував дії. Поза літературою не уявляв просвіти «народу» та стратегій комунікації з українофілами (планував написання суспільно-психологічного роману «Туга України», який би підніс його ім'я «високо над всякими Мирними, Франками, та Левицькими»). Приміряючи на себе образ «народного діяча», герой А. Кримського вірував у «чудовні наслідки» читання селянам творів Тараса Шевченка, був певний своєї місії доносити до народу «правду» та вчитися мови «з народних уст». Засвоїв він і, на його думку, належні «українофілам» засоби невербальної комунікації з народом: для поїздки до села «вирядивсь» – напнув українську сорочку та смушову шапку, підперезав штани паском, а в кишеню, «відповідно приписам Радюка», поклав «Наймичку».

В образі Котовича А. Кримський показав сучасників, які не розуміли, що вкладати в поняття «народ» і як це співвідносити з уявленнями про «любов до України». Спостерігаючи за міщанами, Котович вирішив, що «попсованих містом» («погань») не можна віднести до «народу». Зібрався шукати «справжніх українців» на селі, визнаючи, що досі любив мову та абстрактний народ, а не мужиків: «За те-ж від тепер любити-му вже й остатних. – Я демократ». У майбутньому романі планував назвати селянок «гостелюбними доньками України», але після невдалих спроб спілкування з ними («Ви, десь, із дураків, або що?») обкраяв поняття «народу» з гендерного боку. Комунікативним бар'єром стали його незрозумілі промови, невідповідність поведінки і одягу. Їхнім чоловікам Котович вибачив навіть побої, бо вже придумав епіграф до свого роману: «Обніміте же, брати мої, найменшого брата». Однак під час сварки швидко перейшов з української на російську, змінив патетичні промови («я ваш брат») на засвоєні соціальні й національні стереотипи: «Я вам не ваш брат – пора прекратить эту комедию!», «Мужики, ви подлие! Хахли ви, безмозглие!», «Ах ви, хама-мазепи». Остаточно розчарувався у «братерстві з селянином», коли його прийняли за злодія ба-штанники, яким, подібно до Радюка, хотів читати «Наймичку». Тоді вирішив, що мова існує не лише для мужиків: «Я інтелігент, а по нації я Українець, – очевидно, я повинен кохати рідну мову... Хай собі, хто хоче, пнеть ся до витвореня мужицкої держави, а я не буду: треба бути реалістом, а не божевільним фантастом. А мою неньку Україну я кохатиму палкіше од усіх»²⁷. Не зрозумівши «народу», Котович з легкістю видалив демократизм зі свого «символу віри», що автор оповідання вважав неприпустимим.

Переосмислюючи просвітницький досвід братчиків та громадівців, А. Кримський на початку 1890-х років зафіксував появу різних практик його застосування, окресливши тип українофілів, чия любов до «України» зводилась до зовнішнього наслідування окремих «догм», включно з «просвітництвом». Згадуючи про власні спроби неусвідомленого втілення у життя вичитаного в книжках, він вже через кілька років «червонів» за «дряпання» віршиків та «чудернацьких повісток» про Україну, невдалі спроби повчати селян²⁸. Надалі А. Кримський не виокремлював «просвіти народу» як спеціального напрямку своєї громадської діяльності. При тому його теоретичні пошуки і практичні кроки у «справі української популярної літератури»

²⁷ Крымский А. В народ!.. С. 15, 21, 26, 29, 34.

²⁸ Епістолярна спадщина... С. 85–106.

відображали його наукові (мовознавчі, літературознавчі та етнографічні) зацікавлення і політичні устремління; розвивали наявні інтелектуальні традиції; сприяли нав'язанню нових контактів.

У 1890 р. А. Кримський завдяки В. Левицькому, потрапив у гущу інтелектуальних дискусій щодо українських популярних видань. За попередніх редакторів письменнику-початківцю часопис не подобався («самісінька мертвота»)²⁹. Натомість В. Левицького через «ревність» до справи назвав «особистістю, з котрої мусить бути задоволений і усякий галичанин, і ще більше – українець». Саме цей «незвичайний редактор»³⁰ спонукав А. Кримського збирати інформацію про друковану продукцію, яка містила українські вербальні та візуальні символи й могла бути придатною для націтворення. Внаслідок цієї колаборації на початку 1890-х років на шпальтах «Зорі» з'явилися дописи А. Кримського про українські вистави та цикл статей «Ілюстрована Україна» зі «списом українських малюнків», вміщених у російських ілюстрованих часописах «Новь», «Живописное Обзорение», «Звезда», «Север» та «Всемирная иллюстрация». У матеріалах циклу науковець схарактеризував способи репрезентації українських сюжетів для аудиторії цих видань: відзначив випадки підміни українського «антропологічного типу» російським та особливості редакційної політики укладання коментарів до малюнків із привласненням та орієнталізацією української теми («милий жанр, напоминающий нам родную Малороссию»³¹). Зібрані матеріали спровокували подальше зацікавлення популярними візуальними зображеннями на українську тематику, наприклад, фотографіями або оформленням друкованих видань³². З іншого боку, репродукції світлин з видами українських архітектурних пам'яток пізніше використовували в дидактичних цілях для пропагування української історико-культурної спадщини в українських часописах, зокрема «Селі».

У руслі цих досліджень В. Левицький порадив А. Кримському зібрати і проаналізувати українські видання московських лубочних книгарів.

Огляди українських популярних просвітницьких книжечок і раніше з'являлися на сторінках галицьких часописів. У другій половині 1880-х років Михайло Комаров аналізував друковані популярні твори у загальних та спеціальних оглядах української літератури. На шпальтах часопису з'являлися рецензії на науково-популярні брошури й дискусійні матеріали. Статті А. Кримського про українські лубки³³ привернули увагу до нової проблеми – існування комерційної української популярної друкованої продукції, зробивши її предметом спеціальних досліджень і обговорень. Обраний А. Кримським спосіб каталогізування та аналітичного опису українських лубків став референтним у рецепції змісту подібних видань³⁴. Вже у грудні 1890 р. на сторінках

²⁹ Епістолярна спадщина... С. 160–167.

³⁰ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 9–13.

³¹ Там само. С. 9–13; Епістолярна спадщина... С. 36–38, 160–167.

³² Сластион О. Современные фотографо-этнографические альбомы. *Киевская Старина*. 1900. № 1. С. 29–36; Петлюра С. Украинский отдел на выставке произведений печати. *Украинская жизнь*. 1912. № 9. С. 76–78.

³³ Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання... С. 335; Кримський А. Про лубочну українську літературу...

³⁴ Бібліогр. огляд див.: Каросва (Соломонова) Т. Українська лубочна книга... С. 30–34; Voloshenko V. Cheap Print... P. 223–251.

«Киевской Старины» тему підхопив Іродіон Житецький. У 1891 р. Б. Грінченко написав до «Зорі» статтю про лубочні малюнки на українські сюжети, а в 1891–1892 рр. підняв тему українських лубків у програмовій статті про напрями розвитку українського популярного книговидання³⁵. Один із засновників Харківської громади Григорій Андрійович Коваленко (Г. Коваленко-Коломацький) писав про «українську лубочну літературу» у 1905 р. Долучились до розробки теми російський літературознавець Михайло Сперанський (Михаил Сперанский) та його учень, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту Володимир Данилов (Владимир Данилов).

У статтях про українські лубочні видання А. Кримський чи не першим увів до українського суспільного дискурсу визначник «популярні» видання, дистанціювавшись від поширеної в Російській імперії дефініції «видання для народу», яка підкреслювала станові відмінності у призначенні друкованої продукції. Він розділяв позицію Б. Грінченка³⁶ і своїх «ровесників» щодо потреби «однієї спільної літератури для народу та інтелігенції»³⁷, ще 1893 р. висноував: «Інтелігенція повинна дбати тільки про синтаксис народний, а не звужувати свій круговид до народного. Нехай краще народ розширює свій спосіб думання та приєднується до нашого»³⁸. Водночас обидва просвітники розглядали популярні книжки як особливий тип видань, визнавали потребу спеціальних навичок у написанні та обробці текстів, підготовці їх до друку, оздобленні ілюстраціями, поширенні тощо. На відміну від Б. Грінченка, який видання, призначені для масового читача, довгий час визначав і як «народні», і як «популярні», А. Кримський у листах і публічному просторі послуговувався виключно останньою дефініцією. Можна припустити, що аудиторію «популярних видань» визначав передусім за рівнем читацької компетентності та матеріальної спроможності. З часом запропоноване ним поняття набуло поширення, зокрема серед наддніпрянських активістів українського руху³⁹.

Мовознавчий і літературознавчий підхід А. Кримського до розгляду українських лубочних видань з акцентом на їхній фольклорній складовій резонував із дослідженнями старовинних пісенників, здійсненими у 1880-х роках Миколою Янчуком, етнографом Чеславом Нейманом, істориком Олексієм Маркевичем; у 1900-х роках – Борисом Грінченком, етнографами Володимиром Каллашем і Віктором Василенком, а також філологом, редактором «Киевской Старины» (1893–1906) Володимиром Науменком⁴⁰.

Інтелектуальні комунікації здійснювались у поєднанні епістолярних, літературних і персональних контактів. Принаймні до лютого 1892 р. А. Кримський не був особисто знайомий з Б. Грінченком («як не знає його й більшість киевлян»⁴¹). Зі згаданого кола науковців А. Кримський в Москві спілкувався з М. Янчуком («чудовою

³⁵ Чайченко В. [Грінченко Б.]. Популярні книжки. *Зоря*. 1891. 1 (13) січня. С. 15–17; 15 (27) січня. С. 37–38.

³⁶ Там само.

³⁷ Епістолярна спадщина... С. 248–254.

³⁸ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 128–132, 134.

³⁹ Див., зокрема: Залізняк М. Українська популярна література в 1909 р. *Літературно-науковий вістник*. 1910. Кн. 12. С. 588–595.

⁴⁰ Бібліогр. огляд див.: Voloshenko V. Cheap Print... P. 223–251.

⁴¹ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 46–49.

людиною», «до того, й українцем»), який надав йому для аналізу власну колекцію українських лубочних видань. Натомість А. Кримський допомагав йому налагодити взаємодію з В. Левицьким. Останньому в 1891 р. повідомив про «прихильну згадку» про «Зорю», зроблену М. Янчуком у редакційному листі до «Етнографическом Обозрени». Своєю чергою просив надіслати рецензію на надруковане в «Ділі» оповідання М. Янчука «Пилип-Музика» (сам не попросить, «скромний і про себе говорить неохоче»)⁴². Саме А. Кримський у 1890 р. подав В. Левицькому і московську адресу В. Каллаша. У 1894 р. через В. Каллаша науковець спілкувався з П. Житецьким про укладання історичного словника української мови, стосунки з цензурними органами⁴³ тощо. Співпраця з В. Науменком теж розгорталася в мовознавчій та видавничій площині⁴⁴. У листах А. Кримський не згадував про головування В. Науменка у Київському товаристві грамотності (1897–1908), як і не повідомляв про належність до цього товариства кооператора та просвітника Тихона Осадчого, чії праці рецензував⁴⁵ та популяризував. У грудні 1892 р. надіслав Б. Грінченку його книжку «Козацький батько Палій», за виникнення потреби (очевидно, для поширення) обіцяв ще 10 примірників⁴⁶. З книгознавчих питань А. Кримський зустрічався з М. Сперанським⁴⁷.

Тоді ж А. Кримський вирішив утілити давню мрію про укладання і випуск серії українських популярних книжечок. Не тільки його, а й «цілу нашу московську громаду» до цієї думки підштовхнули згадані полемічні дописи Б. Грінченка у «Зорі» (1891). Складним виявився пошук потенційних авторів рукописів: «ніхто з тутешніх українців не міг зложити нікаторої книжки *задня народу*» – «популярно та ще й у рамках цензурного дозволу»⁴⁸. Спираючись на зв'язки у громадівських колах⁴⁹, А. Кримський намагався «роздобути» рукописи «у Києві». Звертався з персональними проханнями: просив дозволу на друк одного з творів І. Франка (за умови ухвалення цензурою); вів перемовини з Іваном Липою та О. Кримським. Останній відповів, що «задня простого люду в його нема нічогосінько підхожого»⁵⁰.

В умовах обмежень на друк українських популярних книжок українські інтелектуали використовували будь-які можливості для їхнього видання, обмінюючись інформацією про ухвалені цензурою рукописи. Так, від київських «знайомих» А. Кримський, як мінімум, від січня 1891 р. знав про перебування у них деяких рукописів Б. Грінченка. У листах до письменника А. Кримський пояснював, як йому «болить» ця справа, запропонував надати для друку свої твори: «... поки що Ви *єдиний* письменник, од к(от)рого можна сподівати(ся) задопомоги задля нашого видавництва». Просив надсилати «усе, що

⁴² Епістолярна спадщина... С. 45–46, 125.

⁴³ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 9–13, 159–160.

⁴⁴ Епістолярна спадщина... С. 347–348.

⁴⁵ Грінченко Б. А. Е. Крымский, как украинский писатель. С. 118.

⁴⁶ Епістолярна спадщина... С. 134.

⁴⁷ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 121–122.

⁴⁸ Епістолярна спадщина... С. 55; Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 46–49.

⁴⁹ Так, у червні 1891 р. А. Кримський переслав до львівської «Просвіти» примірник виданих потай від автора лекцій Володимира Антоновича, заборонених до читання в університеті (Епістолярна спадщина... С. 49–50).

⁵⁰ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 46–49; 55–56; Епістолярна спадщина... С. 55.

масте», включно з рукописами, які знаходилися «в Києві». А. Кримський не приховував зацікавленості в налагодженні співпраці з Б. Грінченком – досвідченим фахівцем в укладанні книжечок, організації «правильного українського лубочного видавництва» та веденні «діла систематично»⁵¹. Ініціатива була успішною, невдовзі активіст повідомляв у листі до І. Франка, що «помагати творами» погодились Б. Грінченко, М. Загірня і «другі деякі українці»⁵². Нав'язавши співпрацю з чернігівським просвітителем, А. Кримський використав видавничі потуги лубочної фірми Є. Губанова для випуску у світ низки праць Бориса Грінченка і Григорія Квітки-Основ'яненка. Обрані до друку твори класика популяризатори попередньо відредагували, видаливши «москалізми».

Соломія Павличко віднесла Агатангела Кримського до культурних націоналістів гердерівського типу, який надавав надзвичайно важливого значення мові, поєднуючи націєтворчість з мовознавством і сприймаючи філологію як «націоналістичну практику»⁵³. Враховуючи найширші читацькі горизонти, А. Кримський відстоював думку, що в літературній мові треба використовувати лексику, що вживається по всій Україні. Заразом був переконаний, що літературну мову варто очистити від «кацапізмів» і «полонізмів», не видумувати нових, «кованих» слів⁵⁴.

У традиціях громадівців А. Кримський поєднував мовознавчі пошуки з просвітницькою діяльністю, продовживши працю з підготовки посібника з української граматики. Цю роботу розпочав ще Трохим Зіньківський, якого в питаннях мовознавства консультував М. Комаров – укладач українського словника «Уманця й Спілки» (результату колективних зусиль громадівців), до речі, зібраний матеріал для цього словника також надсилав А. Кримський⁵⁵. Хоча Т. Зіньківський не завершив своєї «Граматики», його текст, що зберігався у Б. Грінченка, використали в подальшій роботі над посібником. У жовтні 1899 р. В. Антонович просив надати його на місяць для продумування програми української граматики – «не научної, но практической», яку задумали укласти старогромадівці. Про перебування рукопису в Б. Грінченка дізнався від одного зі спільних знайомих (Михайла Комарова або Олександра Кониського⁵⁶). Про свій інтерес до напрацювань Т. Зіньківського Б. Грінченку повідомляв і А. Кримський⁵⁷. Восени 1905 р. науковець написав «коротку історію звуків української мови, починаючи з XI віку», яку планував додати до першої частини своєї граматики⁵⁸. До друку посібника приступив 1906 р., плануючи слідом за розробкою «більш научного» курсу (для учнів старших класів гімназій та семінарій) укласти ще й «архипопулярний курс задля простих людей». Намір підготувати «популярну» українську граматику Б. Грінченко назвав «просто чудовим»: «Сього дуже, дуже треба!»⁵⁹. Весь наклад

⁵¹ Епістолярна спадщина... С. 40–41, 55.

⁵² Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 46–49.

⁵³ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... С. 263, 285.

⁵⁴ Епістолярна спадщина... С. 45–46, 104.

⁵⁵ Там само. С. 160–167.

⁵⁶ Кіраль С. «Апостол молодій Україні» (Т. Зіньківський та його доба – в листуванні з М. Комаровим і Б. Грінченком). *Слово і час*. 2002. Вип. 9. С. 52–60.

⁵⁷ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 132, 134.

⁵⁸ Епістолярна спадщина... С. 386–387.

⁵⁹ Там само. С. 381–382.

«Української граматики», яку друкував власним коштом, А. Кримський подарував київській «Просвіті». Був упевнений, що книжка «розійдеться швидесенько». Однак вимагав, щоб примірники членам товариства продавали, а не роздавали «*дурно*, oprіч членів президіума». Весь дохід планував спрямувати «на матеріальне збагачення “Просвіти”, щоб вона мала із чого друкувати видання спеціально для простого народу, та т. ин., отжеж, кожен дурно подарований комусь примірник буде втратою задля популярних видань»⁶⁰.

Агатангел Кримський і Борис Грінченко, обертаючись посеред громадівців, добре знали Михайла Комарова не тільки як мовознавця, але й як автора та аналітика популярних видань, посередника в їх пересилці, друзі, проведенні через цензуру тощо. Так, саме М. Комаров у 1891 р. надіслав В. Левицькому для видання рукописи Б. Грінченка «Колоски» та «Серед крижаного моря»⁶¹. У 1896 р. А. Кримський надрукував у «Зорі» статтю, в якій висвітлив комунікаційні та просвітницькі заслуги діяча. Високо оцінив його популярні праці 1870-х років («дуже відрадісне явище у нашій простонароднім письменстві»), які і через двадцять років не втратили авторитетності «в справі популярної літератури». Підкреслив громадський характер діяльності М. Комарова та «інших земляків», які заходилися «коло складання й видання популярно-наукових книжок для простого люду», «зв’язавшись з київською українською громадою»⁶².

З відомих українських просвітників 1860–1880-х років А. Кримський і Б. Грінченко надзвичайно цінували здобутки П. Куліша. У руслі його практик співпрацювали у питаннях адаптації і видання кращих творів фольклору, української і світової писемності. Зусилля з популяризації перекладів творів світової літератури кореспондували з діяльністю громадівців Олени Пчілки і Михайла Старицького. А. Кримський охоче відвідував родину Косачів⁶³. Натомість в одному з листів несхвально відгукувався про те, що М. Старицький друкував свої твори у «ворожій українському письменству» «вуличній» газеті «Московській Листокъ»; спротив викликала і мова драматурга у цих дописах – «мова московських лубочників»⁶⁴. Так свого часу П. Куліш серед українських письменників виокремлював «антиукраїнських» і тих, чії твори «звелись на московщину, писану ніби українщиною»⁶⁵. На вияви гібридної ідентичності українців звертали увагу і А. Кримський, і Б. Грінченко. У серпні 1899 р. вчений у листі до товариша обурювався панегіричною промовою Дмитра Багалія на честь російського методиста Дмитра Іловайського (Дмитрия Илловайского)⁶⁶. Для Б. Грінченка така поведінка українського історика не була новиною: «Ви його особисто не знаєте? Якби знали, то не дивувались би»⁶⁷. У своєму листуванні товариші в різних контекстах

⁶⁰ Епістолярна спадщина... С. 376, 395–396.

⁶¹ Возняк М. До діяльності Михайла Комарова. *Бібліологічні вісті*. 1927. № 4. С. 40.

⁶² Кримський А. Михайло Комар... С. 5–19.

⁶³ Епістолярна спадщина... С. 281–283, 355.

⁶⁴ Там само. С. 262–270.

⁶⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. Перша часть. Львів: З друкарні В. А. Шийковського, 1912. С. 180, 187, 194.

⁶⁶ Епістолярна спадщина... С. 284–285.

⁶⁷ Там само. С. 289–292.

згадували не тільки Дмитра Багалія, а й Миколу Сумцова⁶⁸, але безвідносно до їхньої діяльності у Харківському товаристві грамотності.

В активному діалозі А. Кримський і Б. Грінченко обговорювали рукописи і вже видані книжки. Обидвоє були впевнені, що читачі популярних (дешевих, доступних) видань мали отримувати якісний контент. Радилися з приводу наповнення збірок, призначених для «народного читання» (вираз Б. Грінченка); дискутували про видані українські читанки. Поміж іншого, висловлювали критичні зауваги щодо першої частини «Рускої читанки для высших клас школ средних» (1892) Олександра Барвінського⁶⁹. З користю для української справи намагалися використовувати знайомства з російськими науковцями та просвітниками. Так, у березні 1900 р. А. Кримський просив Б. Грінченка надіслати свою працю «Народные спектакли» російському літературознавцю Олексію Веселовському (Алексею Веселовскому), який планував робити покликання на книжку у своїх роботах. У середині 1890-х років товариші з метою видання і популяризації українських видань співпрацювали з активістом російського просвітницького видавництва «Посредник» Іваном Горбуновим-Посадовим⁷⁰. Користуючись знайомством з українським народником Григорієм Мачтетом, який під час нетривалого перебування у Москві працював у місцевому комітеті грамотності, у 1892 р. А. Кримський саме в нього дізнавався, чи можна було скористатися видавничими можливостями комітету для друку українських популярних книжок. Г. Мачтет обіцяв зробити доповідь на засіданні президії і був впевнений у позитивному рішенні. Утім, співпраця не відбулася, бо комітет не мав власної книготорговельної мережі⁷¹.

До «справи української популярної літератури» Б. Грінченко й А. Кримський залучили і молодого медика Григорія Олексійовича Коваленка, який під час 1890–1895 рр. працював у клініці Московського університету. У 1891 р. А. Кримському сподобались його ілюстрації до книжечки Б. Грінченка «Колоски» – «гарної» навіть з «надвірного боку»⁷², то невдовзі запросив його до графічного оформлення обкладинки повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка⁷³, яку видав через фірму Є. Губанова в 1893 р. У квітні 1895 р. А. Кримський повідомив московську адресу художника своєму товаришу⁷⁴, за протекції якого Г. Коваленко того ж року отримав посаду секретаря міської управи Чернігова. За зізнанням Б. Грінченка, він «завсігди досі дбав про те, щоб стягати до Чернігова своїх людей, які блукають по чужині, клопотавсь через впливових знайомих, щоб добути їм посади», то й «притулив» Г. Коваленка, «скористувавшись з помочі одного доброго чоловіка, впливового і до мене прихильного», так намагався відплатити за допомогу, яку «давав мені у виданнях». Перебуваючи в Чернігові,

⁶⁸ Там само. С. 311, 340–341.

⁶⁹ Там само. С. 115, 225–226, 248.

⁷⁰ Там само. С. 225–226; 295–297; Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 131.

⁷¹ Епістолярна спадщина... С. 58.

⁷² Там само. С. 43–44.

⁷³ Юренко О. П. Коваленко Грицько. *Енциклопедія історії України*. Київ: «Наукова думка», 2007. Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kovalenko_G

⁷⁴ Епістолярна спадщина... С. 191–192.

Г. Коваленко видав власні науково-популярні книжечки медичної тематики та серію портретів українських гетьманів і письменників. З друком йому знов-таки «пособив» Б. Грінченко⁷⁵. На зламі ХІХ–ХХ ст. Г. Коваленко був відомим в українських колах популяризатором медичних та історичних знань, рецензентом популярних книжок, розміщував, зокрема, свої аналітичні розвідки на шпальтах галицьких видань. Пізніше став одним зі співорганізаторів часопису «Рідний край» та Полтавської «Просвіти»⁷⁶.

У листуванні А. Кримського є свідчення й про інші контакти вченого з відомими українськими літераторами і просвітниками. У жовтні 1901 р. на його прохання Б. Грінченко надіслав адреси Гната Хоткевича, Дніпрової-Чайки (Людмили Василевської-Березіної), Олени Юхименко, Грицька Григоренка (Олександри Судовщикової-Косач)⁷⁷. У листуванні немає згадок про мету спілкування з цими діячами, але всі вони мали відношення до створення або поширення українських популярних видань. Г. Хоткевич у середині 1890-х років заснував харківський гурт з видання «народних» книжок. Дніпрова-Чайка, відома дитяча письменниця, стояла у витоків харківської громади, дописувала до галицьких видань. Її «Хрестоносець» був серед перших видань «Віку». Письменниця Олександра Судовщикова-Косач мала родинні зв'язки з Косачами і товариські – з родинами Христини Алчевської та Олександри Єфименко. Проживаючи у Харкові, вона була активісткою Харківського товариства грамотності. Олена Юхименко в Петербурзі брала участь у роботі Благодійного товариства, після переїзду до Одеси видавала релігійну літературу «для народу»⁷⁸.

За відомостями епістолярію А. Кримського, принаймні з 1904 р. він контактував з українським письменником і просвітником Олексієм Коваленком (за його посередництва шукав переписницю з «пишучою машинкою»). Зрештою інформацію про переписницю йому передав Василь Доманицький⁷⁹ – кооператор, просвітник, автор науково-популярних праць та аналітичних оглядів української популярної літератури. Щодо О. Коваленка, то від 1905 р. він активно займався видавничою діяльністю, уклав український декламатор «Розвага» (виходив у Києві в 1905–1906 рр. та 1908 р.), до якого долучив твори знаних і молодих українських письменників і поетів. У травні 1906 р. А. Кримський писав молодому редактору, що йому не сподобався вибір поезій до першого видання збірки. Він відмовився робити зауваги до плану «новітнього» видання, а на прохання подати «щось нове» запропонував своє недруковане оповідання «Коло дзеркала». Також порадив вмістити до «Розваги» переклади віршів Сафо («річ світової слави») ⁸⁰.

Агатангел Кримський був знайомий і зі співзасновником «Віку» Сергієм Єфремовим («людиною симпатичною»). З ним обговорювали способи проведення українських рукописів крізь цензурні лещата. Для налагодження контактів з Санкт-Петербурзьким

⁷⁵ Епістолярна спадщина... С. 289–292.

⁷⁶ Юренко О. П. Коваленко Грицько...

⁷⁷ Епістолярна спадщина... С. 326–327.

⁷⁸ Волошенко В. «Велика кишеня»: мережева громадська взаємодія у фінансуванні українських просвітницьких видань Наддніпрянщини (1894–1905). *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею) /* наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2019. С. 64–109.

⁷⁹ Епістолярна спадщина... С. 351–355.

⁸⁰ Кримський А. Ю. Твори: в 5-ти т. С. 397–398.

цензурним комітетом вдавались до допомоги Олександра Лотоцького, ще одного співзасновника «Віку», у подальшому – активіста Благодійного товариства. У листопаді 1901 р. «кияни» (тобто діячі «Віку» на чолі з С. Єфремовим) хотіли друкувати ухвалені цензурою повісті А. Кримського, але автор «випрохав рукопис сюди до себе, щоб виправити мову». Збірку «Из повисток и эскизов» він 1904 р. видав у Москві, але за посередництва С. Єфремова та Б. Грінченка брошурував книжки у київській друкарні П. Барського. Весь наклад подарував «Видавничій Спілці» («Віку»). Видання було швидко розкуплено, тому невдовзі передав ще вісім примірників до книгарні «Киевской Старини», що для нього було «те саме», що «Вік». У січні 1906 р. через Б. Грінченка просив, щоби спілчани надіслали йому «Веселку» (одривний календар, випущений у видавництві «Вік» 1905 р.). С. Єфремов допомагав шукати потрібні йому числа «Світової Зірниці» та «Хлібороба»⁸¹.

Під час революції 1905–1907 рр. А. Кримський надзвичайно радів виходу перших українських періодичних видань, хвилюючись за їхню долю. Зокрема, радив С. Єфремову як редакторові «Нової Громади» не акцентувати міжредакційну полеміку з «Шершнем»: «... боюся, якби не вийшло, з полеміки, прикрого вражіння для новітніх українських читачів, що допіро знайомляться з українськими часописами... А в тім, хто зна! Може, якраз ота приперчена полеміка (писана, мусю сказати, дуже жваво й гумористично) найбільше придбає передоплатників і зацікавить новітніх читачів?»⁸².

Отже, аналіз епістолярної і літературної спадщини А. Кримського засвідчує, що його персональний досвід інтелектуальних комунікацій у «справі популярної літератури» був зіпертий на модифіковані просвітницькі практики українських інтелектуалів Наддніпрянщини і Галичини попереднього періоду.

Комунікаційні шляхи до української спільноти пролягали через зацікавлення мовою, читання українських видань, налагодження листовного, літературного та особистого спілкування з українофілами, громадівцями, галицькими інтелектуалами. Особливості особистісного становлення вченого визначили переконання у невід'ємності мовного і демократичного критеріїв належності до української спільноти.

Після невдалих спроб «ходінь в народ» А. Кримський зафіксував кризу народницької ідеології та виніс у суспільний простір проблему некритичної апропріації і мультиплікації просвітницького досвіду народників. Надалі науковець не виокремлював «просвіти народу» як спеціального напрямку своєї громадської діяльності. Активність з видання і рецепції українських популярних книжок була лише однією з іпостасей його «служіння» народу. Втім, він орієнтувався не на «простий народ», а на «народ» у сенсі нації – без гендерних і соціальних винятків. Просвітницький почерк вченого відображав його наукові зацікавлення і політичні устремління.

Матеріали листування А. Кримського доводять, що для нього й інших українолюбів у першій половині 1890-х років галицькі часописи зберігали роль комунікаційних центрів консолідації української інтелектуальної спільноти. Форми інтелектуальних контактів з галицькими діячами та інституціями (обмін рукописами і друкowanними виданнями, співпраця у видавничих питаннях, матеріальна підтримка просвітницьких

⁸¹ Епістолярна спадщина... С. 315, 327–328, 347–348, 351–354, 366, 368–370.

⁸² Там само. С. 368–370.

інституцій тощо) залишались актуальними у взаємодії наддніпрянських просвітників і на початку ХХ ст.

Опубліковані в «Зорі» статті науковця про популярні видання з вербальними й візуальними символами, придатними для націєтворення, вкладались в інтелектуальну традицію рецепції українських просвітницьких книжок. Водночас А. Кримський першим виніс на суспільний розгляд проблему комерційної української популярної друкованої продукції, проблематизував поняття «популярна література». Наслідком полемічних виступів у «Зорі» стала спільна з Б. Грінченком реалізація проєкту з випуску серії популярних книжок у московському комерційному видавництві. При підготовці текстів до друку просвітники вичищали лексику, яка сприяла формуванню інонаціональної ідентичності. До роботи над проєктом намагалися залучити представників київської, московської, одеської громад, радилися з І. Франком.

У становленні А. Кримського визначною була роль діячів київської громади – П. Житецького і М. Драгоманова. Обертаючись у громадських колах, у 1890 р. – на початку 1900-х років А. Кримський мав доступ до інформації про можливості отримання цензурної ухвали для українських рукописів, координацію зусиль з їхнього зберігання та видання. У традиції громадівців вчений поєднував мовознавчі пошуки з просвітницькою діяльністю. Підносив комунікаційну функцію мови у згуртуванні української спільноти. Піклуючись про мовну стандартизацію, підготував посібник з української граматики.

Серед українських інтелектуалів Наддніпрянщини, з якими науковець комунікував у «справі популярної літератури», переважали діячі, пов'язані з громадськими колами Києва, Харкова, Москви, Петербурга, Одеси. Водночас частина цих просвітників були активістами українського політичного руху початку ХХ ст. Не відділяючи просвітницької діяльності від загальної громадської постави, А. Кримський чутливо ставився до виявів гібридної ідентичності українських активістів.

У перспективі подальших досліджень видається доцільним розгляд стосунків А. Кримського з Б. Грінченком та комерційними видавцями у налагодженні випуску українських популярних видань.

REFERENCES

Barvinskyi, O. (1912). *Spomyny z moho zhyttia* (Pt. 1). Lviv: Z drukarni V. A. Shyikovskoho [in Ukrainian].

Bilodid, I., Hanusets, O., Dei, O., Zhovtobriukh, M., Zasenka, O., & Zubkov, S. (Eds.). (1973). *Krymskyi, A. Yu. Tvory v piaty tomakh* (Vol. 5, Pt. 1). Kyiv: «Nukova dumka» [in Ukrainian].

Chaichenko, V. [Hrinchenko, B.]. (1891, Sichen 1 (13)). Populiarni knyzhky. *Zoria*, 15–17 [in Ukrainian].

Chaichenko, V. [Hrinchenko, B.]. (1891, Sichen 15 (27)). Populiarni knyzhky. *Zoria*, 37–38 [in Ukrainian].

Hrinchenko, B. (1903). Krymskii, kak ukrainskii pisatel. *Kievskaiia Starina*, 1, 115–134 [in Russian].

Karoiieva (Solomonova), T. (2014). *Ukrainska lubochna knyha yak riznovyd masovoi literatury: knyhozhnavchyi pohliad* [Ukrainian lubok as a kind of mass literature: bibliological view]. *Visnyk knyzhkovoï palaty*, 2, 30–34 [in Ukrainian].

Khomenko, V. (2019). *Ahatanhel Krymskyi, yakoho znaiemo*. Kyiv: ArtEkonomi [in Ukrainian].

Kiral, S. (2002). «Apostol molodoi Ukrainy» (T. Zinkivskyi ta yoho doba – v lystuvanni z M. Komarovym i B. Hrinchenkom) [«Apostle of young Ukraine» (T. Zinkivskyi and his time)]. *Slovo i chas*, 9, 52–60 [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (1892). *V narod! (Pobrekhenka bez tendentsii)*. Lviv: Z Drukarni Tovarystva imeni Shevchenka [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (1893). Pro lubochnu ukrainsku literaturu. *Zoria*, 18, 361–362 [in Ukrainian].

Krymskyi, Khvanko [Krymskyi, A.]. (1890). Ukrainsko-ruski vydannia moskovskykh lubochnykiv. *Zoria*, 21, 335 [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (1893). Pro lubochnu ukrainsku literaturu. *Zoria*, 17, 340–341 [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (1895). *Povistky i eskizy z ukrainskoho zhyttia*. Kolomyia; Lviv: Drukarnia M. Bilousa i V. Manetskoho [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (2016). Mykhailo Komar. *Zakokhanyi v ukrainske slovo: do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. materialiv*, 5–19 [in Ukrainian].

Pavlychko, S. (2016). *Natsionalism, seksualnist, orientalism. Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Petliura, S. (1912). Ukrainskii otdel na vystavke proizvedenii pechati. *Ukrainskaia Zhyzn*, 9, 76–78 [in Russian].

Slastion, O. (1900). Sovremennyye fotografo-etnograficheskie albomy. *Kievskaiia Starina*, 1, 29–36 [in Russian].

Vasyliuk, O., & Matveieva, L. (Eds.). (2005). *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941)* (Vol. 1). Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut skhodoznavstva im. A. Krymskoho [in Ukrainian].

Voloshenko, V. (2019). «Velyka kyshenia»: merezheva hromadska vzaemodiia u finansuvanni ukrainskykh prosvitnytskykh vydan Naddnyprianshchyny (1894–1905) [«Big pocket»: network public interaction in financing Ukrainian educational publications of Dnieper Ukraine (1894–1905)]. In Orlevych I. (Ed.), *Tovarystvo «Prosvita»: v oboroni ukrainskoi identychnosti, dukhovnosti ta kultury (do 150-richnoho yuvileiu)* (pp. 64–109). Lviv: Lohos [in Ukrainian].

Voloshenko, V. (2019). Cheap Print for the Ukrainian People: Lubok Books, «Little Russian Literature», and «Literature for the People». In Atkinson D., Roud S. (Eds.), *Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective* (pp. 223–251). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing [in English].

Vozniak, M. (1927). Do diialnosti Mykhaila Komarova. *Bibliolohichni visti*, 4, 12–46 [in Ukrainian].

Yurenko, O. (2007). Kovalenko Hrytsko. In Smolii V. (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 4, p. 528). Kyiv: «Naukova dumka». Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kovalenko_G [in Ukrainian].

Zalizniak, M. (1910). Ukrainska populiarna literatura v 1909 hodu. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 12, 588–595 [in Ukrainian].

Viktorii VOLOSHENKO

PhD (History), Associate Professor

Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law

National Transport University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

e-mail: antgrej@gmail.com

AHATANHEL KRYMSKYI IN THE COMMUNICATION ENVIRONMENT OF «THE CASE OF UKRAINIAN POPULAR LITERATURE»

Based on the analysis of the epistolary and literary heritage of Ahatanhel Krymskyi, the intellectual contacts of the scientist in the field of creation, distribution and reception of Ukrainian popular publications are outlined. It is proved that his personal experience of communication in the «case of Ukrainian popular literature» was based on the modified educational practices of Ukrainian intellectuals of Naddnyprianshchyna and Halychyna of the previous period. The research indicates how A. Krymskyi got into the Ukrainian intellectual community. An unsuccessful attempt to imitate the populist practices of «Going to the People» is characterized. It is noted that the forms of intellectual contacts with Halychyna figures (for instance, exchange of manuscripts and printed publications, cooperation in prominent issues, and material support of educational institutions) remained relevant for review of A. Krymskyi in the early 20th century. It is emphasized that his articles published in «Zoria» on popular publications with verbal and visual symbols suitable for nation-building were part of the intellectual tradition of the reception of educational books. At the same time, A. Krymskyi was the first to bring to public attention the problem of Ukrainian commercial printed materials problematized the concept of «popular literature». It is stated, that in written, journalistic and personal communications an expert environment was formed to discuss the language, content and design of manuscripts and already published books.

It is found that circulating in public circles, the scientist had information about censorship decisions and the presence of Ukrainian manuscripts. In the traditions of the community, he combined linguistic research with educational activities. Taking care of language standardization, he prepared a textbook on Ukrainian grammar. According to the epistolary, among the Ukrainian intellectuals of Naddnyprianshchyna, with whom the scholar communicated in the «case of popular literature», dominated by figures associated with the public circles of Kyiv, Kharkiv, Moscow, St. Petersburg, Odesa. At the same time, some of these educators were activists of the Ukrainian political movement of the early 20th century.

Keywords: intellectual communications, Ahatanhel Krymskyi, Naddnyprianshchyna, Halychyna, Ukrainian intellectuals, Ukrainian popular literature, identity.